

ספרא וסייפא

שמעון דובנוב: היסטוריון ואיש ציבור

עורכים: אברהם גרינבוים, ישראל ברטל, דן חרוב

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם

ספרא וסייפא

שמעון דובנוב: היסטוריון ואיש ציבור

ספרא וסייפא

שמעון הובנוב: היסטוריון ואיש ציבור

עורכים

אברהם גרינבוים ♦ ישראל ברטל ♦ דן חרוב

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם
האוניברסיטה העברית בירושלים

עריכה לשונית: יהודית שמש
הבאה לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד המדע, התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

מסת"ב 9-279-227-965-978

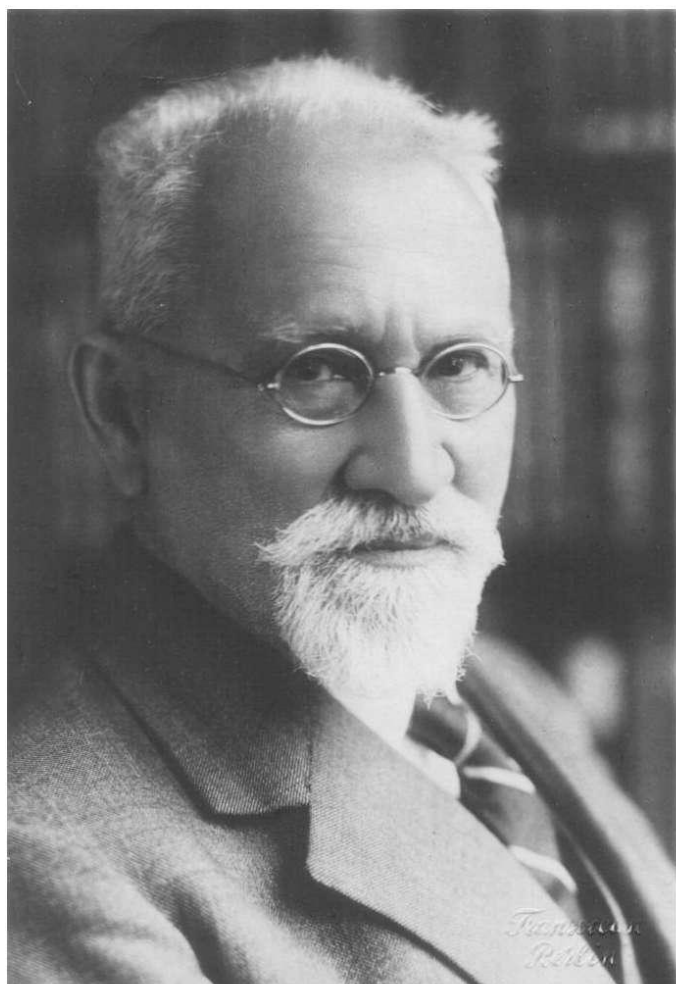
מספר קטלוגי 185-603

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים,
ולמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סדר ועימוד: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ

כולם בירושלים

תוכן העניינים

שער ראשון: היסטוריון

	בנימין נתנס	בין תמים לקליאו: ההיסטוריוגרפיה היהודית באימפריה הרוסית המאוחרת (1860–1917)	13
	ישראל ברטל	דובנוב ורמח"ל: מיסטיקה וראשית העת החדשה	47
	דן חרוב	'היער הקמאי הקדוש': תמונת העבר המקראי של שמעון דובנוב הצעיר (1883–1894)	61

שער שני: הוגה ואדם

	שמואל ורסס	דרכו של שמעון דובנוב בסבך הלשוניות	87
	יוסי גולדשטיין	מערכת היחסים בין אחד העם לשמעון דובנוב	115
	קריסטי גרוברג	באספקלריה אידאולוגית	127
		אב ובתו: חינוכה האינטלקטואלי של סופיה דובנוב	

שער שלישי: איש ציבור

	אינה גראסימובה	שמעון דובנוב ופרשת יהודי מסטיסלב ב־1890	145
	ויקטור קלנר	שמעון דובנוב ו'הברית להשגת מלוא הזכויות לעם היהודי ברוסיה' (1905–1907)	167
	אברהם גרינבוים	שמעון דובנוב ו'המפלגה העממית' (פאלקס־פארטיי)	189
	שמעון קרייז	איש הרוח בימי המבול: 'ספר החיים' של שמעון דובנוב כמקור היסטורי לתולדות המהפכה הרוסית של 1917	197
	דן חרוב	שמעון דובנוב: רשימה ביבליוגרפית מוערת	213

החלק האנגלי

7*	הקדמה	
9*	הנצחתו של שמעון דובנוב	אברהם גרינבוים
13*	חילון ה'אחרות': קריאת האחר של שמעון דובנוב	ורנה דורן
	'הסופות בנגב' (1881) כחלק אינטגרלי של חווייתו האישית	אנקה הילברנר
21*	של היסטוריון וכיסוד להבניית הזיכרון הקיבוצי	
	'דו־שיח' של שמעון דובנוב עם היינריך גרץ ואברהם הרכבי	בריאן הורוביץ
	והמאבק למען עליונות ההיסטוריוגרפיה היהודית-רוסית	
49*	(1893–1883)	
	היסטוריה פופולרית ופופוליסטית: שמעון דובנוב והחברה	ג'פרי ויידלינגר
71*	ההיסטורית-אתנוגרפית היהודית	
	תורת האוטונומיה של שמעון דובנוב וניסיונות יישומה	מיכאל בייזר
87*	בחבר המדינות העצמאיות	

פתח דבר

המשתתפים הרבים שהגיעו ליום העיון הבין-לאומי לציון שישים שנה למותו של שמעון דובנוב, אשר נערך במכון ירושלים לחקר ישראל בכ"ז בכסלו תשס"ב (12.12.2001), בחסותם של מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל והמרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, האוניברסיטה העברית בירושלים, היו עדות נאמנה להשפעתו העמוקה של האיש שלכבודו נערך הכינוס.

נתקבצו בירושלים בעלי מגוון דעות, מארצות שונות ומטווח גילים רחב כדי לכבד את זכרו של ההיסטוריון הדגול, לסקור את מפעלו על היבטיו השונים ולדון בתוצאותיו. פרי הכינוס הוא הספר המוגש בזה לקורא.

בעריכת הספר עמד לנגד עינינו לא רק הצורך להגיש את הדברים שהובעו בכנס, אלא גם הרצון להרחיב את היריעה ולהשלים את החסר על חיי האיש ועל יצירתו. משום כך נוספו על עשרה המאמרים המבוססים על ההרצאות שהושמעו בכינוס עוד שישה, וכך נתקבצו בספר שישה עשר מאמרים, רובם בעברית (קצתם תורגמו במיוחד עבור הקובץ) ומיעוטם באנגלית. מסיבות שלא היו תלויות בעורכים לא נכלל בקובץ מאמר על מחקרי דובנוב בתולדות החסידות.

הספר נפתח בחטיבת המאמרים על תולדות ההיסטוריוגרפיה היהודית-רוסית ועל תפקידו של דובנוב בה. קבוצה אחרת של מאמרים דנה בתורתו הלאומית של דובנוב ובהגשמתה בחייו הפרטיים. נועל את החלק העברי שער המוקדש לפעילותו הציבורית והפוליטית של האיש ומבחר ביבליוגרפי מוער. החלק האנגלי בנוי פחות או יותר לפי סדר כרונולוגי: הוא נפתח במסה על הנצחתו של דובנוב, במרכזו מצוי לקט המאמרים על מלאכת ההיסטוריון שמעון דובנוב, כתיבתו ההיסטורית והבנתה, וחותרם אותו מאמר העוסק במאמצים להגשים את תורתו הלאומית של דובנוב בברית המועצות לשעבר.

מבחינת הזמן משתרעים המאמרים שבספר על פני כמאה וחמישים שנה, החל משנת הולדתם של שמעון דובנוב ושל זרם ההיסטוריוגרפיה היהודית ברוסיה, אשר יצאו כרוכים יחד לאוויר העולם, וכלה בזמננו – בניסיונות ליישום תורתו בתפוצות ישראל, ובייחוד בחבר המדינות העצמאיות. המשותף לכל המאמרים המכונים בספר הוא יחסם האמביוולנטי של הכותבים אל האיש: מצד אחד ניכר יחס אישי עמוק כלפי דובנוב, יחס שאולי אף אינו ניתן להגדרה מפורשת, ושורשו נעוץ בעובדה שבעלי המאמרים רואים בדובנוב לא היסטוריון בלבד, שראוי לעסוק בהבנת כתביו, אלא גם איש מופת שרבים העריצוהו. מצד אחר נאבקים הכותבים בהערכתם זו כדי לברר לעצמם את תרומתו של דובנוב הן להתפתחות ההיסטוריוגרפיה היהודית הן לעיצוב חיי

העם היהודי בימינו מכוח השפעתו המתמשכת. מבחינה זו, מנסים מחברי המאמרים להתבונן באיש ובכתביו באובייקטיביות ולעתים בביקורתיות. העורכים מבקשים להודות למי שנתנו את ידם להוצאת הספר הזה לאור. שלמי תודה לכל המחברים שהשתתפו ביום העיון שעליו מבוסס כרך זה, ולגב' טובי וייס, מארגנת האירוע. תודה לכל מי שהיו מעורבים בהכנת הספר ובהפקתו על מלאכתם הנאמנה: למחברי המאמרים ולמתרגמי חמשת המאמרים, ששמותיהם צוינו בגוף הספר. שלמי תודה לגברת יהודית שמש, שערכה את המאמרים בטוב טעם. יבורכו מר צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, שקיבל על עצמו את הוצאת הספר לאור, ועובדי ההוצאה, גב' טליה יקיר ויחזקאל חובב, שלא חסכו מאמצים כדי שהספר יראה אור בצורה שלמה ומתוקנת. ידידותם ונדיבות רוחם אימצו את ידם של העורכים, ותודתם וברכתם נתונות להם.

העורכים

במהלך העריכה וההכנה של הקובץ לדפוס נפטר אחד מעורכי הספר, אברהם גרינבוים (1925–2008), בטרם יראה את פרי עמלו. גרינבוים עסק שנים רבות בחקר תולדות יהודי רוסיה וברית המועצות. יהא קובץ זה יד לזכרו.

י' ברטל ד' חרוב

שער ראשון

היסטוריון

בין תמיס לקליאו: ההיסטוריוגרפיה היהודית באימפריה הרוסית המאוחרת (1860–1917)

בנימין נתנס

ההיסטוריוגרפיה של יהודי רוסיה מציעה לחוקר את מגוון האתגרים הנרטיביים, הפוליטיים והאפיסטמולוגיים לייצוג העבר של עם ללא מדינה וללא טריטוריה. מבחינה זו מעיד עברם של היהודים גם על הניסיון של קבוצות רבות אחרות, ולא באימפריה הרוסית הרב לאומית בלבד, אשר עברו גם הן תקופות ארוכות של שעבוד קיבוצי. בדומה לתולדותיהם של יהודי רוסיה, אף ההיסטוריוגרפיה שלהם אינה נכנסת בקלות למיטת סדום של גבולות מוגדרים. כפי שיהדות רוסיה הייתה רק חלק מיהדות העולם (וראתה את עצמה ככזאת), כך גם אין להבין את ההיסטוריוגרפיה שלה במלואה ללא התחשבות בגורמים שמחוץ לגבולות רוסיה. אמנם היהדות ה'רוסית' עצמה היא תופעה חדשה יחסית, תולדה בלתי מכוונת של חלוקות פולין בשלהי המאה השמונה עשרה, אשר בסיומן היו כחצי מיליון יהודים לגתיני בית רומנוב. רק בתחילת התקופה האימפריאלית המאוחרת (כלומר בראשית שנות השישים של המאה התשע עשרה) הופיעו בפעם הראשונה עבודות היסטוריות על יהודי האימפריה הרוסית בשטחה. במשך כשישים שנות קיומה (1860–1917) של ההיסטוריוגרפיה של היהודים שחיו בשטחי האימפריה הרוסית היא הובעה הן בלשונות היהודים (עברית ויידיש), הן בלשונות לועזיות (פולנית וגרמנית), אך יותר מכל בלשון הרוסית, ופרט ליהודים עסקו בה גם נוצרים. ההיסטוריוגרפיה היהודית-רוסית נוצרה כמעט כולה מחוץ לכותלי האקדמיה וצמחה על רקע של פולמוסים לוהטים סביב ה'שאלה היהודית'. סגנונה חרג על כן במידה מרובה מהמקובל במונוגרפיות ובמאמרים מדעיים.

* תרגם מאנגלית ומרוסית: דן חרוב. גרסאות אחרות של מאמר זה פורסמו ב: T. Sanders (ed.), *The Historiography of Imperial Russia*, Armonk and London 1999, pp. 397–432; Vestnik Evreyskogo Universiteta: Istoriya. Kul'tura. Tsvivilizatsiya, 6 (24) (2001), pp. 163–206

ברצוני להודות לדוד מאירס, לאלי נתנס, לרוברט ויינברג ולוויקטור קלנר על הערותיהם לגרסאות מוקדמות של מסה זו. בעת כתיבתה קיבלתי עזרה כספית נדיבה מהמועצה הלאומית למחקרים סובייטיים ומוזרח-אירופיים ומהמועצה למחקר מדעי החברה, שתיהן מטעם מחלקת המדינה של ארצות הברית, מענקי תקנה 8. עזרה נוספת באה מקרן הזיכרון לתרבות יהודית.

במקום לקבוע מלכתחילה קריטריונים של מהות וזהות לבחינת ההיסטוריוגרפיה היהודית-רוסית בחרתי להקדיש חלק ניכר ממאמרי לדיונים בני זמננו העוסקים בגבולותיה ובתוכנה הייחודי.¹ בד בבד עם ההתחקות אחר התפתחות ענף זה של חקירה היסטורית מראשיתו, בשנות השישים של המאה התשע עשרה, ועד מהפכת 1917, ניסיתי לנתח את מקורות גידולו הניכר, את אימוצן של פרדיגמות שונות בזו אחרי זו (הפרדיגמה הארכיטיפית, הפרדיגמה המשפטית, הפרדיגמה הלאומית וניצני הפרדיגמה המרקסיסטית) ואת תפקידו בתמורה שחלה בתודעה ההיסטורית של יהודי רוסיה עצמם.

היסטוריה וזיכרון

'כלום קיימת היסטוריוגרפיה של היהודים הרוסים?', שאל שמעון דובנוב ב־1891, והוא או בן 31, והשיב תשובה גלוית לב ופסימית למדי: 'אנו, היהודים הרוסים, טרם יצאנו ממצב הינקות בתחום ההכרה העצמית ההיסטורית מכיוון שאיננו יודעים כמעט ולא כלום על ההיסטוריה שלנו בארץ שאנו יושבים בה זה 800 שנה, וכפי הנראה אף לא חשים צורך מיוחד להתוודע אליה'.² ההבחנות הללו של האיש, אשר במהרה היה להיסטוריון שכתביו הם הנקראים ביותר בקרב יהודי רוסיה, סיפקו לי נקודת מוצא נוחה לקביעתי, והיא: התודעה ההיסטורית המודרנית איחרה להגיע ליהודי רוסיה, וכשהגיעה היא הייתה על פי רוב בדמות קריעה אינטלקטואלית מעברם.

לכאורה נראים דבריו אלה של דובנוב כאפיון מפתיע של עם אשר מסורתו הכתובה משתרעת אלפי שנים אחורה ברציפות. יתר על כן, מסורת זו הצביעה על היהודים עצמם כעל השחקנים הראשיים בנרטיב היסטורי מעיקרו, והתרכזה בניסיונותיהם ליצור חברה בהנהגת חוק אלוהי, בכישלונותיהם החוזרים ובעונשיהם הנשנים עקב כך. הנרטיב המקראי והשכבות הבאות של הפרשנות ושל הפרשנות הרבנית על הפרשנות מיקמו את משמעות העבר ואת זיכרוננו בלב הקיום היהודי הבתור־המקראי. הנאמנות החובקת כול של היהודים לעברם הקדום היא שהורתה לדור אחר דור, מימי הביניים עד עצם ימי המאה התשע עשרה, לראות את כל ההיסטוריה הבאה דרך מנסרת

1 עבודות בהיסטוריה יהודית-רוסית שכתבו אישים שמחוץ לטריטוריה של האימפריה הרוסית ועבודות היסטוריות שנוצרו ברוסיה על אודות אזורים ועידינים אחרים של ההיסטוריה היהודית כגון על ישראל הקדומה לא נידונו כאן. מחקרים על יהדות פולין וליטא שלפני החלוקות נבחנו רק אם עסקו בנושא זה כחלק של תולדות היהודים באימפריה הרוסית. אני מזכיר בכך שההחלטות הללו היו לפעמים שרירותיות, אבל לא היה מנוס מהן משיקולי מקום והקשר.

2 S. Dubnov, 'Ob izuchenii istorii russkikh evreev i ob uchrezhdenii Russko-evreyskogo Istoricheskogo Obshchestva', *Voskhod* (April–September 1891), pp. 1, 19

הארכיטיפים המקראיים והתלמודיים בין אם היו אישים, אירועים או דרכי הסבר. כתבי הקודש הם עדות היסטורית לאירועי העבר ויותר מזה, הם גם מפתח לעתיד לקרות. לכן אפשר להבין את כל ההתפתחויות ההיסטוריות מראשיתן בעזרת הפרשנות הנכונה. אי לכך מצווים היהודים לזכור את תולדותיהם בעיקר מתוך קיום מחזורים של פולחן וטקס ובאמצעותם, ולא באמצעות ההיסטוריוגרפיה במובנה המודרני, הם חווים מחדש ובהתמדה את ההיסטוריה הקדושה.³

מעולם לא הייתה הנטייה לראייה הטלסקופית של העבר הרחוק והקרוב כה גלויה כמו בחוויית הרדיפות והאלימות. למשל מרד הקוזקים והאיכרים בראשותו של בוגדן חמלניצקי ב־1648, המכונה במסורת היהודית גזרות ת"ח–ת"ט, קיבל פרשנות שונה לחלוטין אצל לא־יהודים ואצל יהודים. הראשונים, איש איש מנקודת מבטו, נטו להבין את ההתקוממות כמחאה של חסידי הכנסייה האורתודוקסית המזרחית נגד התפשטות הכנסייה הקתולית או כמאבק האוקראיני נגד ההגמוניה של האצולה הפולנית ומנהלי אחוזותיהם היהודים, או כתנועה לאיחוד אוקראינה עם רוסיה. לעומתם שמעו יהודי מזרח־אירופה באוזניהם, בהתבוננותם בהרג עשרות אלפי אחיהם ברחבי פולין (בעיקר בשטח אוקראינה של ימינו) ב־1648, הדים מקראיים ברורים. אף 'יון מצולה' (1653), דוח האירועים הבלתי פולחני והעובדתי למדי מאת נתן נטע הנובר, נפתח בגימטרייה המוכיחה שתאריך ההתקוממות ושמות המבצעים הוצפנו כבר במקרא.⁴ כמעט בכל הכרוניקות והפיוטים שהועלו על הכתב במאות השבע עשרה והשמונה עשרה הוצג הטבח כמהדורה חוזרת של קידוש השם בדורות הקודמים. וכך הביע זאת ר' יוס טוב ליפמן הלר: 'זה המעשה של עכשיו הי' כמו הגזרות אשר מעולם וכל מה שהרעו לאבות קדמונים הרעו לבנים. ועליהם כבר קדמונים חברו בהם סליחות וספרו בהם המאורעות. אחת היא'.⁵ הרצון לקפל את הזמן ההיסטורי ולהבין את העבר הקרוב לא כתוצאה יחידה במינה של סיבות קודמות ישירות פחות או יותר אלא כהתגלמות אחרת של ארכיטיפ קדום מצא את ביטוי בסידורי הקהילות הרבות במזרח־אירופה, המזכירים את אירועי 1648 בסמוך לאסונות אחרים שפקדו את היהודים מאז חורבן בית המקדש בירושלים ב־586 לפסה"ג.

- 3 על המתה בין היסטוריה לזיכרון במסורת יהודית ראו י"ח ירושלמי, זכור: היסטוריה יהודית וזיכרון יהודי, תרגם ש' שביב, תל אביב תשמ"ח; י' שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, תרגם ל' לזר, ירושלים תש"ס. וראו את מבואו המועיל של מ' מאיר (ed.), M.A. Meyer of Jewish History, Detroit 1987, pp. 1–42.
- 4 על הראייה הטלסקופית ראו א' מלמט, ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשמ"ג, עמ' 12, 40, 51. על חיבורו של ג'ג הנובר ראו ד' רוסקיס, אל מול פני הערה: תגובות לפורענות בתרבות היהודית החדשה, תרגם י' פלס, תל אביב תשנ"ג, עמ' 54–55.
- 5 מצוטט על פי ירושלמי (לעיל, הערה 3), עמ' 73.

לא רק אסונות קיבוציים לבדם נטו להתפרש אצל היהודים דרך עדשות המקרא, אלא גם מרקם הקיום היום יומי ויחסיהם של היהודים עם שכנים ועם גופים פוליטיים. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, אחד המנהיגים המוקדמים של החסידות, המשיל את המשל הבא:

ריבוננו של עולם, הבט משמיים וראה כיצד יראים עמך ישראל מדברך וחשים לקיים את מצוותיך. הצאר הרוסי הוא שליט אדיר ומטיל-אימה, ויש לו הרבה מצביאים, וחיל-משמר, ובתי-כלא, המיועדים כולם לכפות את ביצוע פקודותיו. והוא פוקד על אלפי חיילים לשמור על הגבול, כדי ששום סחורות לא יעברו דרכו באופן בלתי חוקי. אף-על-פי-כן, מדי יום ביומו מוברחות דרך הגבול סחורות מסחורות שונות, ומוכרים אותן בשוק ללא פחד. ואילו אתה, אל עליון, שאין לך מצביאים, ולא חיל-משמר ואף לא בתי-כלא, אלא פשוט ובקיצור כתבת בתורתך 'שאור לא יימצא בבתים' [שמות יב, יט] – ובערב הפסח, הרבה לפני רדת הערב, אין קמצוץ של שאור בכל בתיהם של בני ישראל באשר הם שם.⁶

ודאי שהיהודים לא היו העם היחיד אשר תפיסת עברו התבססה על ארכטיפים דתיים. אולם ההבדל בין היהודים ללא-יהודים היה נעוץ בעצמתם של הארכיטיפים הללו בתרבות היהודית, הן העילית הן העממית, במקורם בטקסט המציב במרכזו את האבות ובנגישותו הישירה של הטקסט הזה לאוכלוסייה היהודית, שהייתה משכילה יחסית.⁷ לכן גם זמן רב אחרי שאליטות נוצריות החלו לפתח או לגלות מחדש היסטוריוגרפיה שלא הייתה תלויה בהכרח בתאולוגיה, עדיין אחוז מלומדים יהודים במזרח-אירופה, רובם המכריע רבנים, בהשקפותיהם הטרגיסטיות על העבר.

הסדקים הראשונים בהשקפת העולם הזאת החלו להיווצר עם התפשטותה של תנועת ההשכלה ממרכזו בברלין אל משלטיה המפוזרים של רפובליקת המשכילים באימפריה הרוסית בעשורים הראשונים של המאה התשע עשרה.⁸ בדומה לאחיהם בגרמניה ובגליציה (ולצורך העניין גם בדומה להשכלה האירופית הכללית) המשכילים ברוסיה

6 מצוטט על פי ש' דרזנר, לוי יצחק מברדיצ'ב, תרגם א' מלצר, תל אביב תשמ"ז, עמ' 59.

7 על 'מסורתיות' של התרבות היהודית באירופה בעת החדשה המוקדמת ראו י' כ"ץ, היציאה מן הגטו: הרקע ההברתי לאמנציפציה של היהודים, 1870–1870, תרגם ד' זינגר, תל אביב תשמ"ו, עמ' 12–14.

8 על ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית ראו ע' אטקס (עורך), הדת והחיים: תנועת ההשכלה היהודית במזרח אירופה, ירושלים תשנ"ג; D. Fishman, *Russia's First Modern Jews: The Jews of Shklov*, New York 1995; M. Stanislawski, *Tsar Nicholas I and the Jews: The Transformation of Jewish Society in Russia, 1825–1855*, Philadelphia 1983, pp. 49–96.

ספרא וסייפא - שמעון דובנוב היסטוריון ואיש ציבור מציג את מפעלו ואת
השפעותיו של ההיסטוריון שמעון דובנוב [1860-1941]. קובץ המאמרים מבוסס ברובו
על יום עיון שנערך לציון שישים שנה לרצח דובנוב בעיר ריגה שבלטביה. בכרך חלק
עברי וחלק אנגלי. החלק העברי כולל שלושה שערים העוסקים בשלושה היבטים מרכזיים
בחיוו של ההיסטוריון הגדול: היסטוריון, הוגה ואדם, ואיש ציבור.

ספרא וסייפא דן בהיסטוריוגרפיה היהודית-הרוסית ובתפקידו של דובנוב בה, בתורתו
הלאומית של דובנוב, בכתיבתו ההיסטורית ובפעילותו הציבורית והפוליטית. הספר נחתם
במבחר ביבליוגרפי מוער. המאמרים דנים בכמאה וחמישים שנה, מראשית ההיסטוריוגרפיה
היהודית ברוסיה ועד לניסיונות ליישום תורתו של דובנוב בתפוצות ישראל, ובייחוד
במדינות מזרח אירופה בימינו אנו. מן המחקרים עולה כפל הפנים ביחסם של החוקרים
אל דובנוב: מצד אחד, הערכה גדולה לדובנוב ההיסטוריון ואיש המופת. מצד אחר, גישה
אובייקטיבית ואף ביקורתית להשפעתו על ההיסטוריוגרפיה היהודית בעת החדשה.

0 01850000603 3
דאנאקורד 185-603
מחיר מומלץ: 92.80 ש"ח

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים

שמעון דובנוב 1936